

JEAN BOUVIER:

Banktőke, ipari tőke és fináncsőke a XIX. századi francia növekedésben*¹

Tanulmányomban három marxista fogalmat kívánok szembevetni a tényekkel, a kapitalizmus meghatározott, konkrét valóságával. A gazdaságtörténészek szüksége van az elméletre, hogy megérthesse a tényeket, de ezeket újból és újból egybe kell vetnie az elmélettel, mintegy állandóan egyikről a másikra tekintve. Nem az a feladata, hogy kidolgozza az elméletet, mint a közgazdász, hanem hogy meghatározott helyeken és körülmények között az életben figyelje meg. Ha a valóságra akarjuk alkalmazni az elméletet, ami annak egyfajta sémája és fogalmi általánosítása akar lenni, minden elméletet óvatosan kell kezelni: inkább sebész-késként, mint baltaként.²

I. — Meghatározások és problémák

Banktőke alatt nemcsak a bankok saját tőkéjét értjük (a részvénytőkékéket), hanem saját és kölcsönvett pénzforrásait — tehát a hitel és a bankügyletek különböző formáinak összességét, valamint a gazdasági növekedésre gyakorolt hatásukat. Ipari tőke alatt ugyanúgy azon pénzforrások (saját és kölcsönvett) összességét értjük, amellyel egy ipari vállalat rendelkezik: tőkéit és tartalékait, a bankoktól, vagy a pénzpiacról felvett kölcsöneit, és a szállítói által nyújtott hiteleket. Ide számít pénzforrásainak felhasználása: berendezések, felszerelések, készletek, tőkebefektetések és a vásárlóknak nyújtott hitelek.

Ismeretes, hogy a marxista analízis szerint a hosszútávú gazdasági növekedés folyamán az (így értett) banktőke egyre növekvő része kerül befektetésre, válik egyenesen beruházások révén (így értett) ipari tőkévé. A banktőkének azt a részét, amely így közvetlenül táplálja az ipari növekedést, nevezik Hilferding óta (1910) „fináncsőkének”.

Melyek a fináncsőke konkrét formái a XIX. században, a történész szerint? Úgy tűnik, hogy a következők: 1. a bankok részvétele az iparvállalatok részvény-

*Megjelent a *La Pensée* c. folyóirat 1974 decemberi számában.

¹ E tanulmány alapjául az az előadás szolgált, amely 1973 májusában a tokiói egyetemen, Michio Shibata professzor szemináriumán hangzott el.

² A marxista elmélet síkján két nagyon jelentős tanulmányra lehet hivatkozni, amelyek mindegyike megújítja, vagyis elmélyíti a fináncsőke marxista elemzését: *Paul Boccara*: „Le capital financier dans le cadre du capitalisme monopoliste d'Etat en France”, *Economie et Politique*, 1964 szeptember; és *Jean-Pierre Delilez*, „Accumulation, capital financier, monopolisme” *Revue Economique*, 1970 szeptember. *Ugyanő*: *Les monopoles, essais sur le capital financier et l'accumulation monopolistique*, Editions Sociales, 1970.

tőkében; — 2. a bankok által az iparnak nyújtott, hosszú és középlejáratú hitelek, az ipari kötvények vétele, végül 1-től 3 évig terjedő, különböző garanciájú hitelek; — 3. a bankok által ipartársaságoknak nyújtott rövidlejáratú hitelek, amelyek Franciaországban általában a kereskedelmi leszámítolás és folyószámla hitelek (ún. fedezet nélküli hitelek) formáját öltik. Ebben a három esetben finánc-tőkéről beszélünk, vagyis (változó lejárat mellett) ipari vállalkozásokra fordított banktőkéről.

Ezen a ponton azonban nézeteltérések támadhatnak. Egyesek azt mondhatják, hogy a bankoknak az iparral szembeni rövidtávú kötelezettségvállalásai (hitelek) nem érdemlik meg a finánc-tőke nevet, mert nem válnak ipari beruházás-sá és csak az ipar forgóalapját gyarapítják (bérfizetés, általános költségek).

Egész Európában a XIX. században a hosszútávú finanszírozás eszközeként használták a rövidlejáratú hiteleket, a lejáratkor történt megújítás révén. A hosszúlejáratú (vagy középlejáratú) hitel a XIX. sz. folyamán gyakran rövidlejáratú hitelek láncolatának formáját öltötte.

Ez volt a helyzet a leszámítoló hitelekkel is. Még tisztábban jelentkezik ez a forma a „fedezet nélküli” hitelek esetében, amelyek, mivel többnyire állandó jellegűek voltak, a bank részéről az ipartársaságnak nyújtott valódi „vagyonbetét” formáját ölthették, kivéve a gazdasági válságot, amikor a bank hiteleinek visszafizetését követelte.

Ha átfogóan szemléljük a bankok által az összes ipari cégnek nyújtott rövidlejáratú hitelek összességét (makro-ekonomiai megközelítéssel), meg kell állapítani, hogy a banktőke állandóan részt vesz az ipari termelés folyamatában és ott befektetésre kerül, a hitelek különbözőségén és a lejáratok egymást követő láncolatán keresztül.

A marxista koncepció szerint a rövidlejáratú hitelek azon része, amely a bérfizetések tömegének finanszírozását szolgálja („változó tőke”) hathatósan részt vesz az ipari tőke működésében, amely az „állandó tőkéből” és a „változó tőkéből” áll.

A nem marxista koncepció szerint a rövidlejáratú hitelek az iparvállalatok „forgóalapját” képezik. De ezáltal felszabadítják, és beruházhatóvá teszik a rendelkezésre álló összegeket, tehát közvetve vesznek részt a beruházások növekedésében.

Mindezek az okok miatt a rövidlejáratú hiteleket tehát a finánc-tőkéhez kell sorolni. Számításaikban azonban megmarad egy (fontos) ismeretlen: nem ismeretes, hogy ezekből a hitelekből mennyi jut az ipari tőkének (gyárak) és mennyi a kereskedelmi tőkének (kereskedők). A bankok könyvelési mérlegei nem teszik lehetővé a különválasztást.

Ilyen feltételek mellett mi a történész problémája, vagyis azé a kutatóé, akinek fontos, hogy az elméleteket a valóság alkalmazza, hogy működésében lássa a kapitalista mechanizmust és hogy (statistikailag) lemérje e mechanizmusokat? A probléma egyszerre minőségi és mennyiségi. Mennyiségi: felbecsülni az iparban lekötött banktőke nagyságát, ennek időbeli fejlődését és a struktúráját (vagyis a finánc-tőke különböző formáinak megfelelő súlyát). A francia történészek nagyon ragaszkodnak a gazdasági elemzés kvantitatív megközelítéséhez. Egyedül a jelenségek mérése teheti érzékelhetővé relatív helyüket és specifikus „súlyukat”. De a probléma minőségi is: a banktőke vajon behatolása közben a finánc-tőke uralkodó részévé válik? A finánc-tőke maga alá rendeli az ipari tőkét? A bankok válnak vajon a (kapitalista) ipari fejlődés vezető erőivé?

Mielőtt megkísérelnénk választ adni ezekre a kérdésekre, szükséges egy sor

olyan megfigyelést leszögezni, amelyek vitára adhatnak okot. A marxista analízis szerint a fináncsőke kora a monopóliumok kora (imperializmus): vagyis a banktőke és az ipari tőke „fuziója” vagy „interpenetrációja” (Lenin) a monopolista strukturákon keresztül. Ez a korszak a kapitalista fejlődés egy állomása, szakasza. Elvileg tehát helye világos a kapitalizmus fejlődésében: annak „szabadverseny” korszaka után következik.

A történész természetesen elfogadhatja ezt a nézetet. De azt tapasztalja:

1. Hogy természetesen a monopóliumok szakasza kronológiailag nem helyezhető teljesen ugyanazon időpontra minden kapitalista gazdaságban.

2. Hogy egyáltalán nem vizsgálható minden egyes ország tőkés gazdaságának konkrét ismerete nélkül.

3. Hogy ez az ismeret azt jelenti (vagy jelentené), hogy egyetértésre jussanak a monopóliumok megjelenése, továbbá uralkodóvá válásának kritériumait illetően, vagyis a monopóliumoknak a gazdaság egészében játszott mértékének és súlyának legfontosabb ismérveiben. De milyen meghatározott ismérveket válasszunk? Ezt a kérdést tudatosan függőben hagyom.

Ez annál is inkább kényes kérdés, mert a monopóliumok nem rombolják le a megelőző termelési viszonyokat, hanem rájuk telepsznek és összefonódnak velük lassan és progresszíven, egyeseket megsemmisítvén, másokkal jól megférve: minden társadalmi formáció különböző korok termelési viszonyainak komplexuma.

4. A történész hajlik olyan tézis felé (és ez vitatható), hogy a fináncsőke kialakulása egy hosszú történelmi folyamat eredménye: már jóval korábban létezett, s a banktőke egy részének beszívargása az ipari folyamatokba nagyon korán kezdődött, mivel a bankok és az ipar közti kapcsolat (a fent említett konkrét formákban) születésétől végigkísérte az ipari kapitalizmus létrejöttét és fejlődését. A dolgok ilyen állása mellett a fináncsőke (vagy imperializmus) szakaszának kérdése nem csak minőségi, hanem mennyiségi kérdés is lenne. Az 1820—1850-es évek Franciaországában pl. nagyon élesen látható a fináncsőke, világosan kialakulva és működése teljében, amikor magánbankárok, majd bankok, a vasipari, a gépipari, vasútépítési és szénbányászati befektetésekbe és vállalat-alapításokba vetették magukat. De mondhatjuk-e vajon, hogy ezen 1820—1850-es évek már a fináncsőke szakaszát jelentik? Valószínűleg nem. De milyen meghatározott történelmi periódusra állíthatjuk ezt? Elvi felelet: amikor a fináncsőke kialakulásának folyamata már egy magasabb fokot, nagyobb mennyiséget ért el: amikor a „tőkekoncentráció” magja fává alakul, amikor fúzióból a vállalatközi ellenőrzéshez jutva a monopóliumok bizonyos méretet érnek el, és bizonyos hatalomra tesznek szert. De ismétlem: milyen fok, milyen mennyiség, milyen méret, milyen hatalom? Röviden, a fináncsőke milyen mennyiségének felel meg a kapitalizmus egyik szakaszából a másik szakaszba való minőségi átmenet? És hogyan mérhető ez a mennyiség? Vajon mindezek mesterséges kérdések? Csak azért látszhatnak annak, mert a marxista kutatás még soha nem vetette fel ezeket világosan. Ha elhatározottat a féltételük, akkor tudni kellene, hogy miért. Ebből a tisztázatlanságból származik a francia gazdasági fejlődés esetében mind a fináncsőkes szakasz, mind a fináncsőke uralma datálásának a nehézsége. Erre a pontra később még visszatérünk.

II. — A válasz néhány eleme

Mit tudunk mondani Franciaország esetében az iparba fektetett banktőke nagyságáról, vagy általánosabban a bankoknak az ipari növekedéshez való hozzájárulásáról?

1. A fizetőeszközökkel való ellátás szintjén három mozgás figyelhető meg:³

a) az arany- és ezüstpénz lassú kiszorulása a forgalomban levő pénz mennyiségéből a XIX. sz. egész folyamán, ami különösen meggyorsult az 1870-es évektől; b) a központi Bank (Banque de France) bankjegyeinek térhódítása, ami az 1890-es évektől kezdve azonban megtorpant; c) az 1840-es évektől 1914-ig tartó folyamatos növekedés a szorosan vett bankeszközök terén (csekkek, átutalások és a bankbetétekből származó hitelek), ez a növekedés meggyorsul az 1890-es évektől kezdve. Így a bankeszközök, amelyek különböző becslések szerint 1945 körül a pénzforgalom 8—10⁰/₀-át tették ki, 1910—1913-ban 40—45⁰/₀-ot képviseltek. Ez a pénzügyi struktúra a XX. század elejére kevésbé volt modern, mint a brit vagy az amerikai struktúra.

A pénzforgalom struktúrája⁴

	1845	1870	1885	1900	1910
Forgalomban levő érepénz	82	68	52	40	33
Bankjegyek	8	18	29	27	23
Bankbetétek (bankeszközök)	10	14	19	33	44
Összesen:	100	100	100	100	100

Az adatokból a következő megfigyelés adódik. A bankeszközök képezik a fináncsőke egyik „forrását”, mivel a banktőke egyik megjelenési formája a bankeszköz.⁵ Mivel fejlettsége 1913-ban viszonylag alacsonyabb Franciaországban, mint a többi nagy kapitalista országban, ez egyszerre jele, eredménye és oka (több más ok között) a fináncsőke fejlődésében mutatkozó késésnek Franciaországban.

De a bankjegyek és bankeszközök lehetővé tették, hogy a XIX. században megoldódjék a fizetési eszközök kínálatának (mennyiségi) problémája, ami az 1850-es évekig fennállt Franciaországban. A pénzhány kora lezárult.

2. A XIX. századi francia ipari növekedés ritmusainak együttes megfigyelése (a secularis növekedés trendje) a „hosszú” interdecennális időszakok, vagy Kondratyev mozgások) mutatja, hogy nyilvánvaló összefüggés áll fenn a gazdasági növekedés meggyorsulása és a pénzügyi struktúra megváltozása közt. Az ipari növekedés meggyorsulásának korszakai a következők: 1840—1865 (körülbelül) és 1897—1913; az 1865—1897-es éveket a növekedés lelassulása jellemzi, de ez a lassulás különösen világos e korszak második felében, az 1880 és 1890-es

³ Lásd *J. Bouvier*: Un siècle de banque française, Hachette-Littérature, 1973, 45—52.

⁴ *R. E. Cameron*: Banking in early stages of Industrialization (116).

⁵ A banktőke másik formáját képviselik a bankok „saját jövedelmei” (részvénytőke és tartalékok).

években. Nos, ki lehetne azt is mutatni,⁶ hogy a pénzügyi struktúra dinamikus átalakulása az ipari növekedés gyorsulásának két korszaka alatt következett be. Különösen a bankeszközök terén tapasztalható igen erős növekedési ütem az 1890—1913-as években.

3. Hasonló természetű összefüggés áll fenn egyrészt a bankrendszer és a bankpolitika dinamizmusa és másrészt az ipari növekedés között. A bankok terén az 1840—1870-es időszakban ment végbe forradalmi változás, ami az ún. „vegyes” betétekkel és vállalkozásokkal egyaránt foglalkozó bankokat juttatta győzelemre. De csak a következő korszakban, a XIX. század utolsó negyedében, a növekedés lelassulásának időszakában vázolódik fel a fejlődés a nagy bankok politikájában, különülnek el fokozatosan a vállalkozásokkal foglalkozó bankok (amelyek erősebben kötődnek az iparhoz) a betéti bankoktól (amelyek egyre inkább megszabadulnak az ipari finanszírozás ügyleteitől). Azonban a növekedés fellendülésének az 1890-es évek végétől 1914-ig tartó szakaszában új, vállalkozásokkal foglalkozó bankok keletkeznek, és a bankok két kategóriája között néha szoros kapcsolatok kötődnek és megerősödnek a nagyon élénk (regionális) ipari fejlődéshez kötött regionális bankok.

Így a fenti — statisztikailag elnagyolt — pénz- és hiteltényezők a következő megfigyelés irányába mutatnak: a banktőke és ipari tőke közti kapcsolatokban, a fináncióke lassú és fokozatos kialakulásában az egész kapitalista gazdasági fejlődés folyamán átlagosan kettőtől három évtizedig terjedő korszakok adódnának, amelyek ideje alatt valószínűleg a fináncióke képződésének folyamata vagy erősödik és megsokszorozódik, vagy visszaszorul, lelanyhul. A pénzügyi rendszerek és a bankok dinamizmusa (a fázisok szerinti többé-kevésbé erős dinamizmus) véleményem szerint erre a jelenségre utal. Jóllehet a fináncióke képződése strukturális jelenség (a kapitalista koncentráció fejlődésén és a vállalatok közötti erőviszonyok módosulásán keresztül), ezt a jelenséget többé-kevésbé megerősítette vagy fékezte a konjunktúrális fejlődés. Tehát a fináncióke vizsgálatánál strukturális és konjunktúrális analízist kellene végezni.

Meg kell jegyeznünk, hogy Franciaországban a marxista elemzés hosszú ideig figyelmen kívül hagyta a konjunktúrális mozgásokat (az átlagos, interdecennális szakaszokat), a kapitalista rendszer globális történetének eme lényeges elemeit. Paul Boccara szerencsére szakított ezzel a téves szokással, rámutatván az interdecennális szakaszok jelentőségére az állammonopolista kapitalizmus fejlődésében és perodizációjában.⁷

4. A strukturális analízis mutatja, hogy a fináncióke erőssége (vagyis a banktőke behatolásának erőssége, különböző konkrét formákban az ipari folyamatokba) megfelel annak, amit a nem-marxisták a „finanszírozási szükséglet” növekedésének neveznek, ami az „álló tőke” növekedése a technológiai újítások következtében. Hogy egész egyszerűen fejezzük ki magunkat, a „második ipari forradalom” (XIX. század vége) sokkal nagyobb tőkebefektetést igényelt, mint az „első” (XVIII. század vége). A marxisták a „tőke szerves összetételének emelkedéséről” beszélnek, vagyis az „álló tőke” (álló tőke, nyersanyagok és elhasznált energia) a „változó tőkéhez” viszonyított gyorsabb növekedéséről — egyedül ez utóbbi teszi lehetővé, mint ismeretes, hogy a tőkés a befektetett értéket

⁶ Jean Bouvier: i. m.

⁷ Hivatkozva doktori értekezésére (harmadik ciklus) (Université de Paris VIII, 1974 fró-géppel írva): „L'intervention publique dans la production capitaliste contemporaine: une hypothèse et quelques tentatives de vérification”.

meghaladó értékhez (értéktöbblet) jusson. A két terminológia (a nem marxista és marxista) ugyanazt a jelenséget célozza, még ha nagyon különböző következtetéseket is vonnak le belőle. Bárhogy is legyen, a finánc tőke, mint szerkezeti jelenség, keletkezésénél fogva szorosan kapcsolódik az ipari tőke mennyiségi változásaihoz (volumen és ár).

A klasszikus közgazdászok („polgáriak”) és a marxisták (különösen Hilferding az 1910-es Finanzkapital-jában), ki-ki a maga terminológiájával, hangsúlyozták azt a döntő jelentőséget, amelyet a részvénytársaságok játszanak a kapitalizmus (strukturális) fejlődésében. Nagyon is igaz, hogy a részvénytársaságok a pénztőke centralizációjának csodálatos gyorsulását tették lehetővé; és ezáltal a kapitalista koncentrációét kettős, helyi (vállalat) és társadalmi szinten: mindezt a vállalatok kötvényeinek és részvényeinek társadalmi elterjedésén és a centralizáció kulcs-szerveinek, a jelenkori bankhálózatnak létrehozásán keresztül. Ez lehetővé tette emellett a „finánc oligarchia” (gazdasági és társadalmi) uralmát, mivel ez a termelőeszközök ágazatait részben vagy teljes egészükben birtokolta és ellenőrizte, anélkül, hogy, mint ismeretes, azoknak kizárólagos tulajdonosa lett volna.

De itt két megjegyzést, egy elméletit és egy történetit kell tennünk.

Ha a részvénytársaság a finánc tőke létrejöttének egyik alkotóeleme volt is, nem minden részvénytársaság képezett finánc tőkét és változott „monopóliummá”. Ha a finánc tőke növekedésében lényeges is volt a részvénytársasági forma, még távolról sem jelenti azt, hogy minden részvénytársaság természeténél fogva finánc tőkének minősíthető. Éppen ezért nem egészen helyes a részvénytársaságok megjelenésének időrendjét felhasználni a finánc tőkés szakasz kezdetének meghatározására, amint például bizonyos japán történészek teszik.

Ezeket az észrevételeket történetileg alá lehet támasztani a francia kapitalizmus tényeivel. Az 1807-es „napóleoni” Kereskedelmi Törvénykönyv nem engedélyezte a részvénytársaságok szabad alakítását, és működésükhöz az érdekelt prefektusok⁸ és minisztériumok (pénzügy, közmunka, kereskedelem) vizsgálata után állami engedélyezés kellett. Ténylegesen csak az 1863-as és 1867-es törvény értelmében alakulhattak szabadon részvénytársaságok.⁹ Vagyis (és ez éppúgy ideológiai, társadalmi, politikai mint gazdasági elemzést érdemlő kérdés) az állam Franciaországban az 1800-as évektől az 1860-as évekig maximálisan fékezte a részvénytársaságok alakulását, illetve csak „cseppenként” engedélyezte azt, különösen a bankok területén. Ezt a politikát folytatták, az üzleti körökből az 1840—50-es évektől jövő egyre élénkebb tiltakozások ellenére, az állam, vagyis minden érdekelt minisztérium legmagasabb tisztviselői, maguk a miniszterek,¹⁰ az államtanács¹¹ és a központi bank, a Francia Bank vezetői. Ez utóbbi különösen fékezte, ahogy csak tudta a papírpénz növekedését és a részvény útján keletkező új bankok létrejöttét, amelyek „bankpénzt” bocsátanak ki, a „frank

⁸ Mindeu megyében (département) a prefektus képviseli a kormányt, ez a hivatalnok a belügyminisztertől függ. Ögyűjt adatokat a megyéje területén alakuló részvénytársaságokról.

⁹ Az 1863 májusi törvény szabaddá teszi azokat a részvénytársaságokat, amelyeknek a tőkéje nem haladja meg a 20 millió frankot. Az 1867-es eltörli ezt a megkötést.

¹⁰ Van egy híres példa: 1852-ben a Második Császárság kezdetén Achille Fould, a pénzügyminiszter, nagyon tartózkodóan viselkedik a Crédit Mobilier, az új bank megalakulásakor (részvénytársaság, a Péreire testvérek alapítása), amelyben pedig testvére, Benoit Fould, párizsi bankár is érdekelt.

¹¹ A Konzulátus idejéből származó szervezet a magasrangú tisztviselőknek, amely a közigazgatási bíróság feladatát látta el. Véleményt formált az új részvénytársaságok alapításáról, és főleg nagyon szigorúan ellenőrizte jogállásuk megfogalmazását.

védelmének” és a „pénz értékének megőrzése” nevében. Ez teljesen malthusianus álláspont volt a pénzforgalom növekedésével szemben. De a központi bank azt hitte, hogy ez a növekedés: 1. az árak inflációját vonja maga után és 2. spekulációra fog csábítani és felelős lesz a (ciklikus) „kereskedelmi válság” megindításáért. Ugyanettől az elvtől vezérelve (bizalmatlanság a részvénytársaságokkal, a tőkekoncentrációval és a szó marxista értelmében vett pénzügyi koncentrációval szemben) a császári állam 1852-ben megtiltotta a szénbányatársaságoknak, hogy egymás között fuzionáljanak, így „befagyasztották” ennek az ágazatnak kapitalista struktúráját, egészen a szektor 1945-ös államosításáig. Természetesen a XVIII. század végének polgári forradalmából keletkezett államnak az ún. „szabadelvű” kapitalizmus korszakának beköszöntése idején folytatott e gazdaságpolitikájának magyarázatába bocsátkozni meghaladná e tanulmány kereteit. Legyen elég utalni ez alkalommal arra a tényre, hogy az első császárságtól az 1870-es évekig (eltekintve az alkalmi szövetségektől, mint pl. 1848—50 és 1871—1873) a francia állam élén álló, az uralkodó osztályt képező két nagy társadalmi csoport állt szemben egymással, a vidéki „előkelőségek”, a vagy nemesi, vagy polgári származású nagy földbirtokosok, és a városi „kapitalista osztályok” (korabeli kifejezés), amelyek az ipar, a bankok és a kereskedelem terén végbemennő átalakulásban vezető szerepet vittek. A kérdés abban állt, hogy az új ipari és bankkapitalizmus milyen ütemben fog növekedni, és hogy a régi, agrár, kis-kereskedő és kisiparos társadalom ellenáll-e a körébe behatoló kapitalizmusnak. Ellenállt egészen a XX. századig, az államra támaszkodva, amely sokáig nem hagyta magát befolyásolni a „kapitalista monopóliumoktól”. Annyira, hogy (minden provokatív szándék nélkül!) azt mondhatjuk, hogy a XIX. század nagy része alatt az állam volt a nagy antimonopolista erő. Ez azonban nem zárja ki azt a tényt, hogy a legnagyobb egyesülések (a nagy vasúttársaságok pl.) érdekében végrehajtott beavatkozásai ugyanakkor határozottan megnyilvánultak, igaz, mindenféle kockázaton keresztül.¹² De itt most nincs terünk továbbvinni és tovább finomítani ezt a társadalmi és politikai elemzést, amely azonban nélkülözhetetlen, ha meg akarjuk érteni, hogy miért tudta a fináncsőke viszonylag lassan kiépíteni uralmát.

5. Mit tudunk a XIX. századi Franciaország fináncsőkéjéről mennyiségi-
leg? Nagyon keveset, ami főleg annak tudható be, hogy a bankok által közzétett okmányok nem teszik lehetővé ipari műveleteik megkülönböztetését a többitől. Ráadásul hosszú időtartamra vonatkozó bankokmányok nem ismeretesek eléggé. Nem rendelkezünk ennek megfelelően a bankok által nyújtott ipari hitelek folyamatos könyvelési okmányaival, sem az iparban való részesedésük folyamatos elemzésével. Csak nagyon részleges adatokkal rendelkezünk (hála néhány újabb történelmi munkának), amelyek egyes bankokra vonatkoznak és csak elég rövid időszakra.

A tendencia irányát jelzik azok a statisztikai vizsgálatok, amelyekre az 1890-es évektől kezdve a Crédit Lyonnais-ben¹³ vállalkoztak, de ezek csak a mérleget közlő (részvénytársaságok) bankokat ölelték fel. Ezekből a következő adatok nyerhetők:

¹² Lásd François Caron értekezését: „Histoire de l'exploitation d'un grand réseau, la Compagnie du chemin de fer du Nord, 1846—1937” Mouton, 1973.

¹³ A Crédit Lyonnais irattára, 801-es dosszié.

A francia bankok jóváhagyott mérlegei (1891—1913)

	1891	1901	1913
Mérleget közlő bankok száma	42	64	132
Mérlegek összege (1)	3 136	5 470	14 635
Az aktívumok három tétele: (Felhasználás) (1):			
a) kereskedelmi értékpapír- készlet	1 386	2 285	5 791
b) előleg, áthozat adósok számlája	1 135	2 197	6 366
c) címletek és részesedés	265	375	794
(1) Millió folyó frankban			

Itt megjegyzendő:

1. A banktőke egészének növekedése, ami nagyon érezhetően meggyorsult a XX. század elején: a konjunktúra nyilvánvaló súlya (az interdecennális ún. „A” szakasz).

2. Az aktívum a b c tételeinek mindegyike a „finánc tőke” bizonyos mennyiségét tartalmazza, amelyet lehetetlen pontosabban elemezni, de amelynek a mozgása vitathatatlanul emelkedő irányzatú.

3. A c tétel (címletek és részesedés) viszonylagosan gyenge helye és lassabb fejlődése, amely a finánc tőke legközvetlenebb és „uralkodó” formáját tartalmazza, vagyis a „fúziót” — mindez e struktúrátípus kevésbé dinamikus fejlődésére enged következtetni.

A szorosan vett ipari beruházásokban a bankok részvételét, vagyis a bankok pénzforrásainak ipari berendezésekben való immobilizálását illetően a különböző értékelések és tanulmányok ugyanerre a tendenciára engednek következtetni.

Hivatkozhatunk az alábbi táblázatra, amelyet Teneul francia közgazdász állított össze.

A nemzeti betétállomány felhasználásának szerkezete, 1900—1913 (évi átlagban)
(miliárd frank)^{13a}

1. A vállalatok beruházásai	2,250
ebből — saját finanszírozás	1,600
— pénzüpiac	0,650
2. Lakásépítés	0,850
3. Folyósítható betét és egyéb	0,300
4. Értékpapírok más tiszta kibocsátásai	1,600
ebből: — idegen értékpapírok	1,400
— francia állam és francia társaságok külföldön	0,200
ÉVI ÖSSZEG:	5 milliárd

^{13a} G. F. Teneul: Le financement des entreprises en France depuis la fin du XIXe siècle jusqu'à nos jours. Sirey, Paris, 1961.

Az 1900—1913-as években a vállalatok beruházásai évi átlagban 2,250 milliárd frankra rúgnak, amelynek 71 százalékát, mintegy 1,6 milliárdot az ipari cégek önfinanszírozása szolgáltatta. Eszerint a pénzpiac, vagyis külső finanszírozási források hozzájárulása az évi beruházásoknak csak 29 százalékát szolgáltatta volna (részvénykibocsátással és ipari kötvényekkel). Nagyon jól látszik, hogy a bankok maguk, ezen ipari kötvények eladói, főleg csak közvetítő szerepet játszottak a vállalatok és a betétesek között, és a kibocsátott kötvények csak kis részét birtokolták, illetve őrizték meg maguk számára. Minden arra mutat, (és nemcsak az 1900-as években, hanem nyilvánvalóan az egész XIX. sz. folyamán) mintha az ipari tőke növekedése Franciaországban olyan úton történt volna, amit én ön-növekedésnek neveznék, az ipari tőke belső felhalmozásával az önfinanszírozás klasszikus eljárása szerint, vagyis az érték-többlet felhalmozásával. A francia történések felismerték e XIX. századi ön-finanszírozás mennyiségi jelentőségét az ipar minden ágában és bármilyen nagyságú ipari vállalat esetében. Egy nagy részvénytársaság növekedési politikája pl. ebben a tekintetben nem különbözik egy átlagos családi cégtől. Ezek a vállalkozások nem folyamodtak külső finanszírozáshoz és a „bankok” „segítségéhez” csak a legvégső esetben és a lehető legritkábban.

Vajon miért elsősorban az önfinanszírozást választották a vállalatok? Hozzá kell tennünk, hogy ez a jelenség nem a XIX, XX. századi francia kapitalizmus fejlődésének sajátja, hanem az európai kapitalizmus általános jellemvonása. A francia nagy (és kis) iparosok mindíg előtérbe helyezték vállalatuk önállóságát: a tőkepiaccal és a bankokkal szemben is. E tekintetben nagyon határozott kijelentésekkel rendelkezünk úgy a lotaringiai Wendel vasipari cég vezetői részéről az 1820-as évekből, mint a Schneider cég¹⁴ (vasipar és nehézgépipar) részéről a XIX. sz. második felében. Mindenesetre nem lehet továbbra is azt állítani, hogy ez a hagyományos önfinanszírozási politika akadályozta volna az ipari tőkét normális fejlődésében Franciaországban, mert mint a legújabb ökonometriai munkák bebizonyították, az *egy főre számított* ipari növekedés foka Franciaországban nagyon jelentős volt, és hosszú távon megegyezett az angliai növekedési aránnyal.

Ha a fináncsőke képződése a kapitalista növekedés természetes és spontán jellemvonása, akkor meg kellene egyezni abban, hogy ezt Franciaországban tartósan korlátozta és fékezte az ipari tőke ön-felhalmozásának döntő szerepe a beruházások terén. 1914 előtt Franciaországban a fináncsőke fejlődése viszonylag lassú és viszonylag gyenge volt: viszonylag lassú más kapitalista gazdaságokhoz viszonyítva, és viszonylag gyenge az ipari tőke jelentőségéhez és függetlenségéhez viszonyítva. De a függetlenség szó kiejtésekor azonnal felmerül a fináncsőke, valamint a bankoknak az ipar feletti uralmának tétele. Mit tudunk erről mondani Franciaország esetében?

6. Fentebb már jeleztem, hogy mi volt a fináncsőke megjelenésének három konkrét formája: a bankok részvétele az iparvállalatok tőke-részvényeiben; hosszú és középlejratú bankhitelek, rövid lejratú bankhitelek.

Két előzetes megjegyzést tennék:

a) Véleményem szerint megállapítható, hogy a banktőkének az ipari tőkén gyakorolt uralmának lehetőségei csökkennek a fináncsőke első formájából

¹⁴ Schneider fő gyára Le Creusot-ban van (a Massif Central észak-keleti része). A Schneider testvéreket kezdetben egy párizsi bankár finanszírozta (1838), végül azonban teljesen függetlenek maradtak a nagy részvénytársasági alapon szervezett bankoktól, jóllehet felhasználták azok megszokott, mindennapi szolgálatait.

a másodikba, és a másodikból a harmadikba való átmenetekor. A banktőke uralmának legközvetlenebb és leghatásosabb formája, valóban, ha egy bank megszerzi egy iparvállalat tőkéjének ellenőrzését. Röviden, a fináncsőke különböző formái nem egyformán tartalmazzák a potenciális uralom lehetőségét.

De visszatérve itt a rövidlejáratú hiteleknek a fináncsőke létrejöttében játszott szerepére, meg kell állapítani, hogy anélkül, hogy abban döntő hangsúlyt kapott volna, a fináncsőke keletkezésében való részvétele nem elhanyagolható. Amennyire a leszámítoló hitelek lejáratának meghosszabbítása és főleg a „fedezet nélküli” folyószámlák állandó fenntartása az iparvállalatot a bankhoz köthette, egy ilyen helyzet bizonyos körülmények között elősegíthette és lehetővé tehetette a bank számára a cég ellenőrzésének megszerzését. Hiteleit „megszüntette” a válság pillanatában vagy depresszió idején, vagy követelve a visszafizetést a lejáratkor, az iparvállalat súlyos pénzügyi válsága esetén a bank kérhette, hogy pénzt visszakaphassa, hogy részvények formájában fizessék ki, és így megszerezhetette a cég ellenőrzését, bejutva annak igazgató tanácsába. Olvasván Schneideréknek a részvényeseiknek adott (publikálatlan)¹⁵ évi beszámolóját 1838 és 1915 között, mint ahogy e cikk szerzője megtette, észrevehető, hogy a nagyiparos minden évben büszkén említi fedezetlen bankhiteleinek alacsony volumenét, ebben látván „háza” függetlenségének bizonyítékát és e függetlenség megőrzésének eszközét.

b) Mit értünk konkrétan (a történész kedvenc szavával élve) a banktőkének az ipari tőke feletti uralmán? Ez a helyzet áll fenn, ha egy bank megszerzi egy iparvállalat vezetésének tényleges ellenőrzését, és meghatározza üzleti stratégiáját. Milyen célból? Azért, hogy megőrizze és növelje az ezzel a céggel való kapcsolatából remélt profitját. Ez a profit kettős jellegű: a bank által birtokolt ipari részvények osztalékai, és a bank által az iparvállalatnak nyújtott hitel-feltételek (kamatláb). Egy banknak egy iparvállalat felett gyakorolt ellenőrzésével kapcsolatban felvetett kérdések egyike, hogy a bank befolyása milyen arányban módosítja az iparvállalat stratégiáját, és hogy a bankok pénzügyi indítékai milyen mértékben jutnak (vagy nem jutnak) ellentmondásba az ipari „menedzser” „termeléspontú” indítékaival.

Általánosabban, a felvetett kérdés az (és ez nagyon — vitatott kérdés közgazdászok és francia üzletemberek részéről 1945 óta), hogy vajon a fináncsőke létrejöttével (különösen ha az a következő folyamat szerint játszódott le: a bank megszerzi az iparvállalat ellenőrzését), együtt jár-e a cégvezetés (kapitalista logika szerinti) „racionalizálása”, és hogy mit jelentett a XIX. században ez a „racionalizálás”? Egy iparvállalat vezetése sok problémát vet fel, a technikaikon túl a „menedzselés” problémáit, amelyek magukba foglalják az adminisztrációt, a könyvelés általi ellenőrzést és a piackutatást. Nincs Franciaországban 1914 előtti olyan, levéltári forrásokon alapuló iparvállalat-történet, amely választhatna ezekre a kérdésekre.¹⁶ A bankárok minden esetben meg voltak győződve, hogy a gyárosoknál jobban ismerik a „vezetés” tudományát. De nézeteik gyakran inkább „pénzügyiek” voltak, mint ipariak, „könyvelőiek” inkább, mint „technikaiak”. Technikai téren azonban a racionalizáció a gyárosoktól és mérnökeiktől származik, ami már jóval 1914 előtt a termelékenység növekedését okoz-

¹⁵ A Schneider cég 1838-tól az 1960-as évekig megőrizte régi jogállását, mint „részvények által finanszírozott társaság”. Nem akart részvénytársasággá alakulni, hogy önállóbb maradjon.

¹⁶ Egy példa, bár csak alig tekinthető iparinak: *François Caron: Histoire de l'exploitation d'un grand réseau, la Compagnie du chemin de fer du Nord, 1846—1937. Mouton 1873.*

ta. A Renault autóipari cég (Billancourtban, Párizs külvárosában) vezette be nem sokkal 1914 előtt Franciaországban a hírhedt „Taylor-rendszert”.¹⁷

Az alábbiakban megpróbálom kifejteni véleményemet a Franciaországban 1914 előtt a bankok és az ipar között fennálló kapcsolatokról, a fináncetöke uralma szempontjából. Hangsúlyozni kívánom, hogy fejtegetésem nagymértékben hipotéziseken nyugszik, a francia historiográfiában fellelhető hiányoknak és bizonytalanságoknak megfelelően.

1. A legnagyobb francia bankok (az ügynökségek országos hálózatával rendelkező letéti bankok) 1870 és 1900 között az egyes bankok szerint változó időpontban és különböző mértékben) felhagytak az ipari beruházásokkal és az ipari befektetésekkel. Esetükben az ipar feletti uralom megszűnik.

2. A banknak az ipar feletti uralma csak a következő esetekben bizonyítható: a) néhány regionális, részvénytársasági alapon szervezett banknál. b) két-három jelentős, vállalkozásokkal foglalkozó párizsi banknál. De egy ilyen bizonyítás ténylegesen nem történt meg még, levéltári forrásokon alapuló konkrét tanulmányok hiányában. Keveset tudunk pl. a Banque de Paris et des Pays-Bas valódi történetéről Henri Claude jó munkája ellenére. Ha csak azt nem, hogy 1914 előtt ez egyféle nemzetközi pénzügyi társaság volt, amely úgyszólván aktívabb a hazai pénzpiacon kívül, mint azon belül, és amely a legnagyobb francia ipari cégekkel sokkal inkább azok nagy külföldi beruházásai lebonyolításakor állt kapcsolatban, semmint ha azok magában Franciaországban fejtettek ki tevékenységet. A legismertebb példa az a „tandem”, amelyet Schneider és a Banque de l'Union Parisienne (1904-ben alapították a párizsi tőzsde nagy protestáns magán bankárai) hozott létre, abból a célból, hogy az ipari cég behatoljon a nehézfegyvergyártás szektorába a cári Oroszországban (1914 tavasza: a szent-pétervári Putyilov nagyüzem ellenőrzésének megszerzése).¹⁸ Ami a regionális részvénytársasági alapon működő, az 1890-es évektől igen dinamikus bankokat illeti, egyáltalán nem tűnik úgy, hogy 1914 előtt ezek uralták volna a regionális ipart. Éppen ellenkezőleg, a két legjelentősebb (La société Nancéenne de crédit, 1879, és a Crédit du Nord, Lille, 1865) távolról sem uralták vidékük iparát, gyárosok alapították őket, és elsősorban ezek szolgálatában állottak: az első esetében nagy lotaringiai kohászok, a másodikában pedig textiliparosok.

Marcel Gillet-nek sikerült bebizonyítania, hogy az Észak és a Pas-de-Calais szénipari vállalatai (melyek a francia termelés kétharmadát szolgáltatták) 1914 előtt teljesen függetlenek voltak a Crédit du Nord-tól és a nagy párizsi bankoktól.¹⁹

3. A legnagyobb francia ipari csoportoknak a bankokkal szembeni pénzügyi és gazdasági függetlensége, nem-ellenőrzött állapotuk a XX. század elején bizonyítottan tűnik. Így áll a helyzet a Wendel, Schneider, Saint-Gobain, Pont-à-Mousson nagyiparosok csoportjával és az északi nagy szénipari cégekkel. Abban a szoros szövetségben, amely például az 1905—1914-es években a Schneider csoportot a Banque de l'Union Parisienne-hez fűzi, nem látható, hogy az utóbbi ellenőrizné az előbbi vezetését. Lehetetlenség tehát az 1914 előtti Franciaországban a nagy bankoknak a nagy iparvállalatok feletti uralmáról beszélni.

¹⁷ Lásd *Patrick Fridenson* művét: *Histoire des usines Renault, 1894—1939* (Paris, le Seuil, 1972).

¹⁸ *René Girault*: *Emprunts et investissement français en Russie, 1887—1914*. Colin, 1973.

¹⁹ *Les charbonnages du Nord-Pas-de-Calais au XIXe siècle*. Mouton, 1973.

4. A francia növekedés folyamán természetesen jónéhányszor szorosabbá váltak a kapcsolatok a bankok és az ipar között, és létrejött a finánc tőke is, úgy, ahogy én e cikk elején értettem, de olyan formában, ami nem von maga után automatikusan, távolról sem, bankuralmat. Az iparvállalatok részvényeit és kötvényeket a bankok közvetítésével értékesítik, rövid és középlejáratú hiteleket kérnek tőlük, és e hitelek nőnek, néha az iparvállalatok igazgató tanácsaiban helyet kapnak bankárok, de a leggyakrabban az előbbieket urak maradnak saját házuk táján.

5. A finánc tőke kétségtelenül a banktőke és ipari tőke interpenetrációs folyamata, és mennyiségileg ez a folyamat növekszik a francia kapitalizmus kebelén belül 1914 előtt, mivel megfigyelhető a bankmérlegek és ipari mérlegek megduzzadása, ami e folyamat biztos jele. De az uralom, ha létrejön, mindkét irányban elképzelhető: jelentheti az iparvállalat uralmát is a bankok felett és nemcsak fordítva. Ez már 1914 előtt megfigyelhető, amikor az iparvállalatok által létrehozott banktőke mozgása indul meg (pénzügyi társaságok és bankok alapítása). Ez a fejlődés a két háború közt nyert nagyobb hangsúlyt. Schneider 1920-ban hozza létre a l'Union Européenne Industrielle et Financière „holdingot”, ami 1943-ban vált ténylegesen vállalkozói bankká. A második világháború után a folyamat felgyorsul: ez a korszak a finánc tőke kétségtelen expanziójának időszaka, amelyben a kezdeményező és az uralkodó szerepet az ipar játssza.

6. Franciaországban a finánc tőke struktúrája ténylegesen a két háború közötti, és a második világháború utáni időszakban rajzolódik ki határozottabban, az ún. „csoportok” keretében. Ezt a kifejezést a nagybankok vezetői alkalmazták az 1860-as évektől a saját vállalataikra. Csak mintegy 15 éve vették fel a francia közgazdászok végül szótárukba, fogalmi értéket tulajdonítva neki. Nagy vonalaiban egyszerű egy ilyen „csoport” szerkezete, amely gazdasági realitás, a „finánc tőke” fogalmának tiszta „megtestesülésének” tűnik a „finánc tőke” kifejezés klasszikus marxista értelmében. Minden „csoport” egy alapító, központosító, ellenőrző mag körül szerveződik és a mag körül elhelyezkedő cégek összessége alkotja. A „csoport” vagy bankcsoport (példa: A Banque de Paris et des Pays-Bas „csoport”), vagy ipari (példa: Pont-à-Mousson „csoport”). A függő cégek mindkét esetben a következők, vagy a következők lehetnek: ipari társaságok, bankok, biztosítótársaságok, ingatlanokkal foglalkozó társaságok, szállítótársaságok . . . stb. Növekedése folyamán a „csoport” természetesen egy „holding” céget választott ki magából, az Egyesült Államokbeli modell szerint. A „csoportok” történetének vizsgálata még alig kezdődött meg: ismeretes az 1850—1880 közötti előtörténetük, de a történelmi kutatás nem kísérté tovább figyelemmel későbbi kivirágzásukat, különösen a XX. századot illetően. Nem lehet minden esetben elfogadni azt a jelenlegi, igen elterjedt véleményt, amely szerint a monopolkapitalizmus, az 1900-as évekhez viszonyítva megváltoztatta szerkezetét. A francia kapitalizmus „csoportjai” minden bizonnyal megváltoztatták méreteiket a XX. század első felében: megnagyobbodtak, felvirágoztak (hosszú távon, vagyis nem tekintve a közbejött kisebb akadályokat). A mennyiségi növekedés folyamán a tőkecentralizáció és takarékbetétek új formáit találták fel: „investment trusts”, „változó tőkés beruházási társaság”, holdingok, a biztosító társaságok egyre növekvő szerepet játszanak a szabad tőke felszívásában és az „ipari növekedés” finanszírozásában. De a csoportoknak sem a minősége, sem a természete nem változott meg. Saját viszonylatukban jól realizálták a bank és ipari tőke e „fúziós” folyamatát, ami a „finánc tőke” lényegét képezi. Azok az angolszász és amerikai közgazdászok,

akik a hangsúlyt kizárólag e formaváltozásra teszik, sem a konkrét történelmi folyamatot, sem a mai kapitalizmus jellegét nem adják vissza híven. És az, hogy a csoportokon belül a döntési hatalom és befolyás megoszlik a „technokraták” és a „kapitalisták” között, semmit nem változtatott a fináncióke természetén, sem működésének lényeges módozatain, sem fejlődésének alapvető „törvényein”.²⁰

7. Általánosabban (és ez az utolsó megjegyzés világítja meg ezt az egész cikket) mi (vagyis a francia történészek és közgazdászok) nem rendelkezünk globális és hosszú távú tanulmánnyal a pénzügyi koncentrációról Franciaországban a XIX. és XX. században. Csak elszórt adataink vannak az ipari és bankmonopóliumok történetéről. Csupán érezzük, hogy ez a koncentráció elég lassan ment végbe, ennek bizonyítékát szolgáltatná az utóbbi húsz évben meggyorsult pénzügyi koncentráció. Ez nagyon élénk folyamat, ami azonban csak a franciaországi kapitalista koncentráció lemaradásának behozását jelenti.

Akkor viszont, vethető fel a kérdés, mikor kezdődik Franciaországban a fináncióke, a monopóliumok uralmának szakasza? Elvi, elméleti választ adni könnyű. Nehezebben tud felelni az a történész, aki megvizsgálta a konkrét adatokat és felmérte a valódi jelenségeket. Csak egyetlen periódus jöhet szóba, s ezt én feltétlenül az 1900—1930-as évekre tenném. De egy egyszerű dolog még hátra van: történészként be kell bizonyítani ezt a kézenfekvő feltevést.

*

A jelen tanulmány tudatosan nem törekedett teljességre, logikus kiegészítése megtalálható a „Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914” c. tanulmányban.²¹ Ezért nehéz itt határozottan és világosan felelni a franciaországi finánciókés szakasz datálásának kérdésére. Hogy korrekt választ adhasunk, nem elegendő a kapitalista vállalatok struktúrájának és belső, hazai piacon tanúsított magatartásának kizárólagos, vagy majdnem kizárólagos vizsgálata — ez az, amit a jelen tanulmány elvégzett —, hanem tekintetbe kellene venni külső, világgpiaci viselkedésüket is, és a francia kapitalizmus kapcsolatait más országok kapitalista rendszerével. Egyidejűleg vonatkozik ez Franciaország és a külföld közötti fizetési mérleg történeti tanulmányozására (kapcsolatban a külkereskedelem mozgása és a tőke kivitel viszonyával), a nagy francia ipari cégek és bankok üzleti politikájának megfigyelésére a külföldi országokban, és a „monopóliumok” ezen üzleti politikája és a XIX. század végi és XX. század eleji francia expanzió (gyarmati és nem gyarmati) közötti konkrét kapcsolatok elemzésére. Figyelembe véve (még ha elégtelenül is) ezeket a problémákat, a következő (ideiglenes) megállapításra jutunk: Franciaországban, a XX. század első évtizedében a „fináncióke”, mint a francia kapitalizmus uralkodó struktúrája, még gyerekkorát élte.

²⁰ Hogy mit kell gondolni az úgynevezett „technokrata forradalomról”, hivatkozunk két kiváló analízisre: *Jean Meynaud*: *La technocratie, mythe ou réalité?* (Payot, 1964) és nagyon figyelemre méltó *Michel de Vroley*: *Propriété et pouvoir dans les grandes entreprises* (C. R. I. S. P. Bruxelles, 1973).

²¹ *Le Mouvement Social*, 1974 január—március.